

De sociale kritikkers infrastruktur

Interview med sociolog Rasmus Willig

Rasmus Willig er indædt forsvarer af kritikken. Ikke af én bestemt kritik – men af de helt grundlæggende kriterier for, at kritik kan eksistere. En form for ‘kritikkens infrastruktur’, kalder han det. *Kulturo* har mødt ham til en snak om, hvorfor sociale forestillinger om det gode og retfærdige liv – og ikke mindst kritikker af mangel på samme – er så vigtige for det frie, demokratiske samfund.

Ifølge den danske sociolog Rasmus Willig kan man ikke pege på præcis, hvad der er den rigtige kritik, men man kan tale om de rigtige *mulighedsbetingelser* for kritikken. Med mulighedsbetingelser menes en slags trafikal infrastruktur, hvor kritikken får frit løb. Det handler med andre ord om at forstå, hvordan vores dagligdagskritikker rejser igennem samfundet.

Selv i demokratiske samfund som det danske, hvor ytringsfriheden i den grad er blevet debatteret gennem de senere år, og hvor de juridiske rammer for en fri og fantasifuld kritik er blevet tilkæmpet gennem århundreder, har kritikken trange kår. Skal vi følge trafikmetaforen, så kolliderer kritikerne nogle gange med hinanden, andre gange kommer de ud på et sidespor. Og atter andre gange bliver de blokeret.

Særligt slemt står det ifølge Willig til på det danske arbejdsmarked, hvor offentligt ansatte i stadigt højere grad føler sig berøvet muligheden for at ytre sig kritisk om deres arbejdsforhold; de føler sig umyndiggjort. Et eksempel på en sådan gruppe af offentligt ansatte er de århusianske pædagoger, som Willig interviewer i *Umyndiggørelse – et essay om kritikkens infrastruktur*, der udkom i sommeren 2009.

Koblingen mellem ‘kritik’ og ‘sociale fantasier’ ser umiddelbart ud til at være af formel karakter, hvor kritik er en underkategorisering af sociale fantasier. Men for Rasmus Willig gælder de samme vilkår for kritikken som for enhver social forestilling: De strukturelle vilkår må og skal være til stede, hvis den skal kunne overskride det eksisterende, for igen at blive udfordret af nye forestillinger.

Hvad sker der, når disse ‘menneskelige grundvilkår’, som Willig kalder dem, ikke er til stede? Og hvordan sikres kritikkens infrastruktur i kampen

mellem forskellige forestillinger om, hvordan et moderne arbejdsmarked skal hænge sammen? Det spurgte Kulturo sociologen (der både har studeret og forsket under Frankfurterskolens nuværende leder, socialfilosoffen Axel Honneth) om, og på de følgende sider giver han en række forskelligartede bud herpå.

Overskridelsen som social fantasi

Det er ikke en generel analyse af den vestlige kapitalisme, Rasmus Willig er ude i.¹ Men det er heller ikke en anerkendelsesteoretisk kritik à la Axel Honneth, [se Honneth 2006] som han kritiserer for at bevæge sig for langt væk fra empirien. Nej, for Rasmus Willig har kritikken sin helt egen moralske værdi.

Hvordan hænger denne type kritik sammen med sociale fantasier?

‘Som jeg forstår jeres oplæg til *Sociale fantasier*, kunne man også i en durkheimsk forstand kalde dem for ‘kollektiv bevidsthed’. [Se blandt andet Durkheim 2000] Altså forskellige moralske idéer om det gode liv og om retfærdighed. Og de besidder – i en mere eller mindre idealiseret form – hvad man kan kalde et normativt overskud. Altså dét, at vi altid kan forestille os, at der er nogle normer, som aldrig bliver perfekte, men at det er formålstjenstligt at prøve at gøre dem bedre. Også selv om de aldrig kan blive helt perfekte. Deraf er de ikke utopiske, men nemlig *realiserbare*. Dette normative overskud kunne man oversætte til sociale fantasier.’

Og hvis man kobler det med kritikken...?

‘Ja, hvis man nu tager idéen om kritik, så er det netop et formelt begreb. Det vil sige, at når man ser ordet stående alene på et stykke papir, så er det ligegyldigt, om det er en venstreorienteret eller højreorienteret, vertikal eller horisontal kritik. Så er det – ligesom Adorno har sagt – en flaskepost. Vi ved ikke, hvem afsender eller modtager er, men kritik kan altid overskride sig selv. Så snart der er nogen, der har sagt, at ‘dette er den rigtige kritik’, er der en anden, der kan kritisere det og sige ‘nej, det er en forkert kritik’. Det interessante bliver så dels det juridiske aspekt: Er mulighedsbetingelserne til stede for at kunne ytre sig kritisk? Dels det normative: Er der en kultur, som støtter op om, at man kan ytre sig kritisk? Og her kan man ikke tøjle kritikbegrebet længere. Derved kan man tale

¹ I *Til forsvar for kritikken* anklager Rasmus Willig de to franske sociologer Luc Boltanski og Ève Chiapello for i deres hovedværk *Le nouvel esprit du capitalisme* (1999) at fremsætte en ‘sociologi om kritik’ og ikke en ‘kritisk sociologi’, det vil sige for at være for deskriptive og mangle en normativ kritisk programmerklæring.

om det som et normativt overskud eller en social fantasi – altså som en slags kollektiv bevidsthed, hvor kritikbegrebet bliver sluppet løs og konstant producerer nye overskridelser eller sociale fantasier. I overskridelsen ligger, at man tænker noget nyt med kritikbegrebet.’

Vil det sige, at kritikken altid er normativ?

‘Ja, i den forstand at den altid er overskridende. Så hvis man tror på, at overskridelsen i sig selv kan være et gode, må man også skynde sig at sige, at det behøver den ikke nødvendigvis at være, når man ser på kritikken for dens egen skyld. Man kan derimod sige, at mulighedsbetingelserne for, at denne overskridelse kan finde sted, er et gode i sig selv.’

Bødlen perfektionerer sin tortur

I din kritik af sociologerne Luc Boltanski og Ève Chiapellos kapitalismekritik hævder du blandt andet, at de bliver ofre for deres eget undersøgelsesresultat: at kritikken af kapitalismen ender med at blive en produktivkraft. Hvordan undgår man egentlig det?

‘Det kan man ikke undgå. Jeg tror, den skarpeste måde at formulere det på er, at man aldrig kan undgå, at bødlen perfektionerer sin tortur ved hjælp af en idé om det gode eller det retfærdige liv. Netop kendskabet til denne kritik er et nødvendigt menneskeligt karakteristikum. Og derfor vil man forhindre folk i at kritisere ved at anvende kritik som et våben mod de sagesløse – altså den gruppe, som ikke kan svare igen. Det vil man altså ikke kunne undgå. Men man kan arbejde på, at alle, uanset hvor de befinder sig i samfundet, får muligheden for at ytre sig. Du kan indvende, at det i sig selv vil være en partiel retfærdighedstænkning, men man kan ikke undgå det.’

Så det er en form for strukturel kritik, du går til forsvar for?

‘Ja, den nærmer sig nok en processuel kritik: Når procedurerne – og det kan vi så oversætte til infrastrukturen – er til stede, er det første skridt på vejen. Men det, der sker med processuelle teorier, er, at de meget hurtigt bliver meget tomme. Tomme i den forstand, at der fungerer perfekte regler for, hvordan en kritisk trafik skal rejse, men der er ikke rigtig nogen mennesker i procedurerne. Så det, der interesserer mig, er de mikrosociologiske mekanismer, der forhindrer eller fordrer kritik. Og dem kan man kun kortlægge og dementere ved hjælp af mikrosociologiske beskrivelser.’

Og hvad ligger der så helt nøjagtigt i en mikrosociologisk kritik?

‘Den mikrosociologiske kritik er eksempler, som vi alle sammen kan identificere os med i vores hverdag. Hvis man overhovedet skal kunne tale om emancipation, så skal det være om noget, som alle kan identificere sig med – eller i hvert fald den del af befolkningen, som føler, at deres kritik er blevet afmonteret eller slet ikke bliver hørt. Og når man gør det hele mere abstrakt, sker det ofte, at der ikke er nogen identifikation og dermed ingen mulighed for at få afløb for sin kritik. Det er faktisk meget simpelt.’

Nu er din bog Umyndiggørelse jo ganske vist fuld af eksempler fra pædagogerne verden. Men hvad kan det ellers være?

‘Jo, et eksempel, der begynder at interessere mig mere og mere, er den forkerte telefonregning, som dumper ind af døren. Eller et produkt, som går i stykker. Eller en dårlig serviceoplevelse. Altså almindelige hverdags eksempler. Og her kunne man se på graden af ‘symbolsk vold’ – for nu at bruge Pierre Bourdieus begreb [Se blandt andet Bourdieu & Wacquant 1996] – eller ‘umyndiggørelse’, som er et lignende begreb for den type oplevelser.’

Spist af med hold kæft-bolsje på Jensens Bøfhus

Rasmus Willig fortæller, at han har personlige erfaringer med sådanne typer af virksomheder, der har formaliseret klagevejene:

‘Jeg har flere gange klaget over SAS. Nu tager jeg et eksempel fra servicebranchen, for det er her, man kan få noget igennem. Jeg tog tid på, hvor lang tid det tog at skrive klagen, og det tog faktisk 3-4 timer. Det var over en flyrejse, der var gået helt galt. Jeg vidste med det samme, at her havde jeg noget at klage over – her havde jeg retten på min side. Så det burde være meget nemt.’

Han får først et brev om, at de har så travlt, at de først kan behandle klagen om en måned. Da den er gået, får han tilsendt et gavekort til Jensens Bøfhus.

‘Det interessante her er, at kritikken både i overført og bogstavelig betydning er spist af. Man kan let forestille sig, at hvis man som jeg klager tilstrækkeligt mange gange, så får SAS mængderabat fra Jensens Bøfhus, fordi de har købt så mange gavekort, at du tror, det er løgn.’

Willig læner sig ivrigt ind over bordet:

‘Hvis man så tager den skridtet videre og går på Jensens Bøfhus – og begynder at klage over maden... Ja, så bliver det interessante den mængde tid, man bruger, i forhold til det, man får igen. Og det, man så får igen, har som regel et meget højt fedt- eller sukkerindhold. Man kan altså godt sige, at det er en form for hold kæft-bolsje.’

Eksemplet med SAS og Jensens Bøfhus kan ifølge Rasmus Willig suppleres af masser af andre store virksomheder og organisationer, hvor der sker en stigende formalisering af klagevejene; også inden for det offentlige system:

‘Der er for eksempel Patientklagenævnet, men også alle mulige andre steder. Alle disse officielle klageinstanser åbner i princippet på den ene side op for kritikken. Men det bliver på den anden side en helt bestemt type kritik, der rejser gennem systemet.’

Mange oplever altså, at kritikken strandede i tunge bureaukratiske systemer?

‘Ja, systemer som afmonterer deres kritik. Faktisk vil de fleste nok sige, at de ikke orker at kaste sig over en kritik af det pågældende produkt eller serviceydelse. Og det gør det offentlige meget sårbart, for det bør være en anden type af kritik, der skal foregå her. De skal ikke ind i formelle klagesystemer, der behandler borgerrettigheder som serviceydelser.’

To liberalismer, der bider hinanden i halen

Er det i virkeligheden ikke ganske ironisk, når nu neoliberalismen har hævdet at ville effektivisere og fjerne bureaukratiet?

‘Jo, og her er det bedste eksempel den såkaldte sprogscreening. Alle forældre får nu et servicetilbud i neoliberal forstand, om at få sprogscreenet deres børn – også dem, som slet ikke har behov for det. Det er altså et tilbud til alle. Bag det ligger et politisk liberalt ideal om, at børnene senere i livet skal kunne deltage i den borgerlige offentlighed. Den politiske liberalisme vil altså finde de børn, der kan få problemer i deres voksenalder. Men det paradoksale er, at politikerne taler om det som en service i neoliberal forstand – sandsynligvis for at opnå genvalg. Men det viser sig at være så administrativt og økonomisk tungt, at man kommer helt væk fra kerneydelsen. Og på den måde har pædagogerne knap nok tid til at være sammen med børnene og reelt tale med dem, sådan at de senere hen i livet

overhovedet *kan* komme ud i den borgerlige offentlighed. Der er altså ikke længere tid til personlig kontakt eller til nogen reel sprogliggørelse.’

På den måde bider neoliberalismen den politiske liberalisme i halen, fortæller Rasmus Willig. I hans øjne sker der det, at politikerne forveksler de to liberalismer. De kan ikke se forskel på dem – eller også bekender de ikke fuld kulør, når de pakker neoliberalismen ind i en politisk liberal ideologi. Paradokset viser sig for eksempel ved, at offentligt ansatte ifølge Justitsministeriet har en særlig forpligtelse til at ytre sig om politiske konsekvenser af deres arbejde. Men denne forpligtelse bliver i stedet varetaget af pressemedarbejdere, der er trænet i at afmontere kritik. Man er altså helt galt afmarcheret i forhold til det politisk liberale ideal om offentligt ansattes særlige ytringsfrihed, mener Willig:

‘De ansatte har faktisk en forpligtelse – en skærpet pligt – til at fortælle offentligheden, når der er noget galt. Og det sker netop ikke. Tværtimod skal den kritiske journalist ud at afdække det. Jeg tror, det kan forklares ved disse to logikkers kamp mod hinanden. Vi ser det for eksempel i finansloven, hvor der er afsat 30 millioner kroner til politisk rådgivning. Altså, det her er skatteydernes penge, som bliver brugt til bevidst at afmontere deres kritik og spinne en strukturel kritik tilbage i hovedet på dem. Det er et mærkværdigt forhold, hvor kritikens infrastruktur kommer under voldsomt pres.’

Hvem er så tilbage til at kritisere?

‘Det er et godt spørgsmål. Det er min oplevelse, at der er en voksende bevidsthed blandt offentligt ansatte, som er fanget mellem de her to typer af liberalismer. De oplever, at de har sagt ja til den ene, ved at de har valgt en karriere som offentligt ansat – men de er samtidig blevet tvunget til at acceptere den anden.’

Til forsvar for en universalistisk kritik

Din teori om kritikens infrastruktur hviler på en antagelse om, at kritik er et menneskeligt grundvilkår – du kalder det et sted et ‘kvasi-antropologisk vilkår’. Hvad ligger der i det?

‘Jeg forestiller mig en antropologisk instans, defineret som menneskets uforanderlige forudsætninger for foranderlighed. Det foranderlige består i, at vi alle sammen ytrer os kritisk. Det kontekstuelle element i det er selvfølgelig, hvordan det forandrer sig. Og her kan man sige, at hver kultur selvfølgelig har forskellige måder at sætte rammerne for, hvordan man kan udtrykke sig.’

For eksempel at nogle magtsystemer er mere åbne end andre?

‘Ja, man behøver ikke engang have nogen historisk bevidsthed for at kunne se forskel på visse typer af demokratier i forhold til visse typer af diktaturer. Altså, hvad er det første, der sker i diktaturer? Det er, at man slår de intellektuelle ihjel og brænder deres kritiske bøger. Så selvfølgelig er der forskelle. Og der må nødvendigvis også på længere sigt komme nuancerede diskussioner af, hvilke typer af demokratier, som understøtter en kritisk demokratisk debatkultur bedre end andre.’

Men et land som Danmark vil man vel som regel betegne som temmelig frit og demokratisk. Står det virkelig så slemt til her også?

‘Det her gælder sådan set også i Danmark. Tag mediestøtten – altså det at visse medier er momsfrataget. Det er en positiv foranstaltning, som er med til at sikre infrastrukturen for den kritiske debat. Men det var et skridt i den forkerte retning, da forningsstøttede tidsskrifter som *Kulturo* og for mit eget vedkommende *Dansk Sociologisk Tidsskrift* fik frataget portostøtten.’

Men hvilke yderligere konsekvenser har blokaden af de kritiske indfaldsveje så for samfundets borgere? Som Rasmus Willigs *Umyndiggørelse* viser, er ofrene typisk pædagoger, lærere, sygeplejersker etc. De slås alle med de moralpsykologiske konsekvenser af at være underlagt, men ude af stand til at kritisere, de neoliberale fleksibilitetsidealer, der dominerer samfundet. Det kan, som sociologen Richard Sennett siger, føre til en nedsmeltning af personligheden, der resulterer i, at ens karakter går i stykker. Man mister så at sige fornemmelsen for sig selv og sin biografiske livsfortælling – og ikke mindst evnen til at få den til at hænge sammen. Willig forklarer:

‘Der forlanges, at vi marcherer i samme takt med hensyn til denne type af fordringer, der efterhånden har fået en nærmest tvangsmæssig karakter. Du *skal* være fleksibel. Du *skal* være mobil. Og du *skal* være kreativ.’

Skal man tro sociologen Rasmus Willig, sender disse marchrytmer med deres taktfaste, insisterende slag således den kritiske trafik på omveje. De blokerer for et normativt overskud. Og de forhindrer hermed de sociale fantasier i at overskride sig selv.

Litteratur

- Luc Boltanski & Ève Chiapello, 2005 (1999): *Le nouvel esprit du capitalisme*, Gallimard.
- Pierre Bourdieu & Loic J. D. Wacquant, 1996: *Refleksiv sociologi – mål og midler*, Hans Reitzels Forlag.
- Émile Durkheim, 2000 (1895): *Den sociologiske metodes regler*, Hans Reitzels Forlag.
- Axel Honneth, 2006: *Kamp om anerkendelse. Sociale konflikters moralske grammatik*, Hans Reitzels Forlag.
- Rasmus Willig, 2007: *Til forsvar for kritikken*, Hans Reitzels Forlag.
- Rasmus Willig, 2009: *Umyndiggørelse – et essay om kritikens infrastruktur*, Hans Reitzels Forlag.

Rasmus Willig (f. 1973). Ph.d. og lektor ved Institut for Samfund og Globalisering på Roskilde Universitet. Udover *Til forsvar for kritikken* (2007) og *Umyndiggørelse* (2009) har han skrevet forord til Axel Honneths *Behovet for anerkendelse* (2003) og *Kamp om aner-*

kendelse (2006) samt redigeret *Sociale patologier* (med Marie Østergaard) (2005). Han er desuden formand for Dansk Sociologforening.